

Lietuvos partizaninio karo tema muziejuose sovietmečiu ir atkūrus nepriklausomybę

Aistė Petrauskienė

Humanitarinių mokslų daktarė
Lietuvos nacionalinis muziejus
Istorijos rinkinių skyrius
El. paštas: petrauskiene.aiste@gmail.com

Santrauka. Partizaninio karo tema Lietuvos SSR ir nepriklausomos Lietuvos muziejuose dėl savo savitumo dar netyrinėta. Nors ši tema apibrėžiama gana siaurai, jos kontekstas apima gerokai daugiau nei tik muziejinių ekspozicijų ir parodų klausimą. Gausūs archyviniai dokumentai piešia gana įdomų vaizdą ir leidžia analizuoti ne tik pačios temos pokyčius muziejuose sovietinėje sistemoje, Atgimimo metais ir nepriklausomoje Lietuvoje, bet ir matyti tai kaip kovą už atmintį, jos sąmoningą konstravimą skirtingose politinėse sistemose. Straipsnis pradedamas teorinėmis pastabomis, kurios leidžia plačiau vertinti tolesnį daugiausia empirinį straipsnio turinį.

Reikšminiai žodžiai: partizaninis karas, muziejus, LTSR revoliucijos muziejus, Okupacijų ir laisvės kovų muziejus.

Lithuanian Partisan Warfare in Museums during the Soviet Occupation and after the Restoration of Independence

Summary. The Lithuanian partisan war of 1944–1953 left many unanswered questions, which began to be examined more objectively in Lithuania after the restoration of independence. However, during the Soviet period, this topic also received a lot of attention, albeit from the Soviet propaganda side. The subject of the partisan war is defined rather narrowly in the museums of the Lithuanian SSR and independent Lithuania, but the context goes well beyond the issue of museum exhibitions and displays. Abundant archival documents provide a rather interesting picture and allow us to analyse not only the changes of the topic itself in museums in the Soviet system, during the Revival and in independent Lithuania, but also to show it as a struggle for memory. After the end of the partisan war, this topic was not eliminated from public life. Particular attention has been given to the reinterpretation of information. The shift from military to ideological propaganda was initially reflected in practical decisions. At a time when political life was undergoing the so-called ‘Khrushchev thaw’, propaganda gave particular attention to the interpretation of the legacy of the partisan war. The years 1957–1960 were a turning point in the formulation of further propaganda guidelines. During this period, the Museum of the Revolution of the Lithuanian SSR, in cooperation with the KGB structures, began to organise systematically expositions of the “crimes of the bourgeois nationalists” and exhibitions on the basis of the collected items. The introduction of a compulsory propagandistic idea of the “class struggle” during the Soviet era resulted in complex, largely emotion-based processes during the transition period. From the very beginning of the Sąjūdis, in the context of the partisan war. To refute the “class struggle” assessment established during the Soviet period, first of all, the construction of a narrative of the guerrilla war based on historical research was abandoned from the very beginning. The choice of a martyrological narrative, mainly based on empathy with the processes that took place in the past, has eventually shaped the narrative on victims in the museum exhibitions of independent Lithuania. As the generation of creators changed and young cultural workers took over the activities of the museums, and as experts in various fields were involved in the creation of the exhibitions, not only the forms of presenting the partisan war began to change, but also the content. It is centred not on fatalities, but on the determination to fight and defend the independence of the country.

Keywords: partisan warfare, museum, the Museum of the Revolution of the Lithuanian SSR, the Museum of Occupations and Freedom Fights.

Received: 04/03/2022. **Accepted:** 21/04/2022

Copyright © 2022 Aistė Petrauskienė. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

1944–1953 m. vykęs Lietuvos partizaninis karas daugeliu požiūrių yra savitas ir unikalus, tačiau teoriniu lygmeniu tyrimai artimi viso pasaulio kovų ir netekčių istorijai, kai visuomenės priverstos ieškoti naujų santykių tarp nugalėtojų ir pralaimėtojų, nusikaltėlių ir aukų¹. Tai įvykiai, kurie skirtingose santvarkose kelia vis naujus disonansus. Šiuo atveju kompleksiniai smurto paveldo tyrimai leidžia sudėtingą ir prieštarinę praeitį kuo suprantamiau perteikti vietinėms bendruomenėms, o tyrimus integruoti į mokslinę ir kultūrinę erdves.

Partizaninis karas Lietuvoje objektyviau pradėtas nagrinėti atkūrus nepriklausomybę. Visgi ir sovietmečiu šiai temai teko nemažai dėmesio, tiesa, sovietinės propagandos. Viena iš tokių išraiškų galima laikyti 1960 m. pradėtą dokumentinių knygų serijos „Faktai kaltina“ leidybą. Iš viso pasirodė aštuoni įvairaus turinio šios serijos rinkiniai. Kita šiam straipsniui aktuali sovietmečiu vykdyta veikla buvo partizaninio karo eksponatų kaupimas muziejų fonduose ir jų eksponavimas. Interpretuojant juos ideologinės propagandos kontekste, šie eksponatai išliko iki nepriklausomybės atkūrimo, buvo perimti reorganizuotų arba naujai įsteigtų muziejų ir šiandien daugeliu atvejų turi unikalią vertę.

Tiriant partizaninio karo atminimo kultūrą ar kurią nors su tuo susijusią savitą sritį, svarbu nagrinėti ir analizuoti nuo pačių įvykių pradžios vyravusius pokyčius. Todėl šio tyrimo kontekste reikšmingas klausimas, kaip materialųjį partizaninio karo palikimą suvokė sovietinė valdžia. Jam nagrinėti straipsnyje pasirenkamas Lietuvos TSR revoliucijos muziejaus atvejis. Pasibaigus partizaniniam karui ir pereinant nuo karinės propagandos prie sovietų vykdytos atminties formavimo politikos, įvyko esminis lūžis siekiant naujai kuriamam žmogui įdiegti „teisingą“ partizaninio karo versiją. Iš dalies dėl šios priežasties, prasidėjus Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (toliau – Sąjūdis) veiklai ir atkūrus nepriklausomybę, kilo aktyvūs debatai ir nesantaika tarp nukentėjusių nuo okupacinių režimų ir tų, kurių pažiūros buvo formuotos sovietinės sistemos. Aptariant partizaninio karo laikotarpį nepriklausomos Lietuvos muziejuose daugiausia dėmesio skiriama Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus (toliau – OLKM) analizei.

Tyrimo tikslas – išanalizuoti partizaninio karo temas perteikimą muziejuose skirtingais laikotarpiais: sovietmečiu, Atgimimo metais ir nepriklausomoje Lietuvoje. Nors visi įvardyti laikotarpiai skiriasi savo turiniu ir jo interpretavimu, tačiau straipsnyje ieškoma ir vienijančių akcentų. Siekiant parodyti partizaninio karo temas vertinimo ypatumus skirtingose sistemose, straipsnyje keliami šie klausimai:

1. Kaip ir kokiomis formomis partizaninio karo tema buvo perteikiama Lietuvos TSR revoliucijos muziejuje?
2. Ar politinio virsmo laikotarpiu, pereinant nuo autokratinės prie demokratinės sistemos, partizaninio karo pasakojimas Lietuvos muziejuose vaidino svarbų vaidmenį?
3. Koks partizaninio karo pasakojimas buvo kuriamas nepriklausomos Lietuvos muziejuose ir kaip tas pasakojimas kito keičiantis „kūrėjų“ kartai?

¹ R. Šermukšnytė, 2019, p. 36.

Minėtas tyrimas naujas dėl savo siauros specifikos, tad negausi istoriografija tekste veikiau naudojama kontekstiniam temos atskleidimui, nei konkrečios temos nagrinėjimui. Antai vertingas tampa Mingailės Jurkutės disertacijos tekstas, kuriame analizuojama partizaninio karo atmintis sovietmečiu², ir teoriniai Rasos Čepaitienės³, Johno E. Tunbridge'o bei Gregory J. Ashwortho darbai⁴, Rimvydo Laužiko ir Rūtos Šermukšnytės įžvalgos kolektyvinėje monografijoje „Naratyvų labirintuose: Lietuvos ir Ukrainos muziejų patirtys“⁵. Tyrimas daugiausia paremtas archyviniais muziejine veiklą analizuojančiais dokumentais, saugomais Lietuvos ypatingajame archyve ir Lietuvos nacionalinio muziejaus archyve (buvusio LTSR revoliucijos muziejaus fondų medžiaga).

Karo paveldo interpretavimas muziejuose

XX a. suvokiamas kaip prasiveržusių modernių konfliktų laikotarpis. Tuo metu valstybių, ideologinių ir etninių grupių nusistatymas viena prieš kitą buvo neapsakomai didelio masto. Europos sienos, visuomenė ir netgi idėjos bei įsitikinimai buvo perkonstruoti trijų didelių sukrėtimų – dviejų pasaulinių ir Šaltojo karų⁶. Šie didieji ir ne ką menkesni regioniniai konfliktai įvairiose pasaulio tautose paliko trauminės atminties fenomeną, kuris, praėjus daugiau ar mažiau laiko nuo skaudžią patirtį menančių įvykių, pirmiausia pasireiškė noru įprasminti jų egzistavimą.

Dėl XX a. karų, apėmusių kone visą Senąją žemyną, kai Europa buvo padalyta į priešingas stovyklas, dabar neišvengiamai turime kalbėti apie disonuojančio paveldo egzistavimą. Jį suformavo, viena vertus, žmonių atmintyje išlikę asmeniniai prisiminimai ir, kita vertus, konkrečiam regionui būdinga ginčytina paveldo interpretacija⁷. Interpretavimas ar tam tikrų dalykų perinterpretavimas yra labai galingas įrankis laiko ir vietos atžvilgiu, leidžiantis pažvelgti į kai kuriuos dalykus kur kas įvairiau nei tiesiogiai suvokiant vykusius įvykius, šiuo atveju konkrečiai kalbant apie skaudžios patirties savytumą⁸. Paveldo interpretacija teoretikų darbuose susilaukia nemažai dėmesio, nes ji yra neatsiejama nuo šiuolaikinės – industrinės visuomenės poreikių⁹. Dėl šios priežasties yra pateikiama labai įvairių kultūros paveldo interpretacijos apibrėžimų ar ją nusakančių taisyklių¹⁰, tačiau visi jie daugiausia dėmesio skiria keliems pagrindiniams dėmenims: informacijos gavėjui ir informacijos pateikimo formai.

Nemažai priešpriešų gali sukelti paveldo, kaip tam tikro išteklių, suvokimas. Jo panaudojimą ir pritaikymą galima skirti į tris pagrindines grupes: 1) Paveldas kaip kultūros išteklius, kur pagrindinį vaidmenį vaidina muziejai. 2) Paveldas kaip politinis išteklius,

² M. Jurkutė, 2016.

³ R. Čepaitienė, 2005; R. Čepaitienė, 2009.

⁴ J. E. Tunbridge, G. J. Ashworth, 1996.

⁵ R. Šermukšnytė, 2019.

⁶ N. Forbes, R. Page, G. Pérez, 2009, p. 1.

⁷ A. Rigby, 2009, p. 80.

⁸ J. E. Tunbridge, G. J. Ashworth, 1996, p. 128.

⁹ R. Čepaitienė, 2009, p. 13.

¹⁰ P. László, 2006, p. 229; F. Tilden, 2009, p. 35 ir kt.

siekiant įteisinti ir pagrįsti savo valdžią bei reglamentuojamas idėjas. 3) Paveldas kaip ekonominis išteklius, kuris pritaikomas aktyviam naudojimui, pavyzdžiui, turizmui¹¹.

Muziejai, svarbios edukacinio pobūdžio įstaigos, atsiduria sudėtingoje situacijoje, nes ilgus amžius buvo suprantami pirmiausia kaip vertingų paveldo objektų kaupimo ir saugojimo institucijos. Tačiau tradicinį požiūrį, kad muziejai turi neutralią poziciją visuomenėje, pakeitė XX a. pabaigoje susidariusi nauja muzeologijos samprata¹². Remiantis komunikacijos ir informacijos mokslų teorine paradigma, kaip pažymi Rimvydas Laužikas, „muziejus traktuojamas kaip į šiuolaikinę visuomenę orientuota institucija, todėl komunikacija (paveldo „įveiklinimas“ dabarties kultūroje yra pagrindinė muziejaus funkcija, suteikianti prasmę kitoms muziejaus funkcijoms (paveldo kaupimo, išsaugojimo, tyrimų)“¹³. Nors muziejų lankymas iš tiesų yra mažumos interesas (pavyzdžiui, apskaičiuota, kad tik apie 9 % britų per metus apsilanko muziejuje¹⁴, Lietuvoje 2019 m. atliktų tyrimų duomenys nuteikia optimistiškiau – kartą per metus muziejuje apsilanko 31,5 % mūsų šalies gyventojų¹⁵), šiuolaikiniu požiūriu siekiama jais vis labiau sudominti tiek vietinius gyventojus, tiek turistus. Siekiant šio tikslo itin daug dėmesio skiriama interpretacijai, kuri pajėgi formuoti lankytojo požiūrį į neretai „bedvasius“ eksponatus, įdomiai pateikiant ir platesnį istorinį kontekstą. Johnas A. Veverka pažymi, kad skirtingomis informacijos pateikimo formomis intereso atmintyje išlieka skirtingi atsiminimai (10 % kai klausomasi; 30 % kai skaitoma; 50 % kai matoma; 90 % kai daroma)¹⁶.

Daugelyje šalių itin populiarūs muziejai, susiję su karo tema, tačiau jų ekspozicijų įrengimas yra sudėtingas uždavinys. G. J. Ashworthas ir J. E. Tunbridge'as pagrįstai kelia klausimą, kokie tai turėtų būti muziejai: karo ar taikos?¹⁷ Atmintis čia vaidina ypač svarbų vaidmenį, nes muziejų kalboje ji naudojama kaip pagrindinis šaltinis įvairioms interpretacijoms¹⁸. Karo daiktų eksponavimas, nors iš pirmo žvilgsnio ir neatrodo, tačiau yra labai sudėtingas klausimas, nes jų interpretavimas tampa ambivalentišku reiškiniu, dažniausiai svyruojančiu tarp visiškai skirtingų požiūrių. Ir čia tyrėjai išryškina esminę problemą, kai, siekiant įtvirtinti vieną teisingą atmintį (nors visuomenė nėra vienalytė), stabdomas skirtingų atminčių polilogas¹⁹. Akivaizdu, kad tokių eksponatų reikšmė taikos metu itin padidėja ir tampa neatsiejama nuo gausaus specializuotų daiktų demonstravimo. Tačiau svarbu pažymėti, kad tai būdinga demokratinėse valstybėse veikiantiems muziejams. Tokiu principu straipsnyje analizuojami muziejai Lietuvai atkūrus nepriklausomybę. Sovietmečiu muziejai veikė pagal visoms kultūros sritims būdingą propagandos ir ideologijos braižą ir nebuvo galimybių leisti į pateikiamos informacijos interpretacijas.

¹¹ J. E. Tunbridge, G. J. Ashworth, 1996, p. 34.

¹² Ten pat, p. 36.

¹³ R. Laužikas, 2019, p. 95.

¹⁴ Ten pat, p. 43.

¹⁵ R. Laužikas, 2019, p. 30.

¹⁶ P. László, 2006, p. 236.

¹⁷ J. E. Tunbridge, G. J. Ashworth, 1996, p. 120.

¹⁸ G. Kavanagh, 2000, p. 4.

¹⁹ R. Šermukšnytė, 2019, p. 61.

Sovietinė partizaninio karo interpretacija Lietuvos TSR revoliucijos muziejuje

1944 m. į Lietuvą sugrįžusi sovietinė santvarka skelbė atkuriamos LSSR valstybės principus. Deklaratyvus „tarybinės liaudies“ iškelimas politinėje, mokslinėje, ekonominėje, kultūrinėje ir kitose gyvenimo srityse buvo grindžiamas marksistine-leninine teorija. Į pirmą vietą buvo iškelta ideologija, kuri turėjo padėti sudaryti „teisingą“ požiūrį į vis dar vykstančius ar neseniai pasibaigusius istorinius įvykius. Visgi už vienareikšmiškai „teisingos“ istorijos perteikimą kur kas svarbesniu buvo laikomas žmogaus minčių ir jausmų kontroliavimas. Šiam tikslui buvo skirtas didžiulis politinis ir mokslinis aparatas, turėjęs, visų pirma, jaunuomenę nukreipti teisingo komunizmo keliu.

Kalbėti apie partizaninio karo palikimą galima jau nuo pirmųjų pasipriešinimo dienų, nes, besitęsiant partizaniniam karui, vis daugiau objektų, tiek kilnojamųjų, tiek nekilnojamųjų, ilgainiui įgavo svarbią reikšmę žmonių kultūrinėje atmintyje. Užgniaužus partizaninį karą teko spręsti ne ką menkesnes problemas nei pats pasipriešinimo slopinimas. Reikėjo dėti dideles pastangas siekiant perauklėti priešiška nusiteikusius asmenis, diegti „tikrąsias“ vertybes dvejojusiems ir tų įvykių nemačiusiai jaunajai kartai padėti „teisingai“ suprasti praeitį.

Nors oficialiai sovietmečiu valstybiniai muziejai buvo suprantami kaip kultūros-švietimo įstaigos²⁰, kur kas iškalbingesnis ir netgi taiklesnis apibūdinimas priklauso Muziejų ir senovės paminklų skyriaus prie LSSR liaudies komisarų tarybos Kultūros-švietimo įstaigų komiteto viršininkui Eugenijui Frolovui, kuris sovietinio muziejaus funkcijas apibūdino kaip „visų pirma politinę švietimo įstaigą. Jie [muziejai – A. P.] privalo propaguoti mokslo žinias, ugdyti patriotizmą ir mobilizuoti gyventojus valstybinių užduočių atlikimui“²¹. Kaip rašo Dangiras Mačiulis, XX a. šeštame dešimtmetyje muziejai negalėjo rinktis prioritetinių sričių ir pirmiausia privalėjo skirti dėmesį „Lietuvos darbo žmonių kovai dėl Tarybų valdžios“, net jei stokojo patalpų ekspozicijoms rengti²².

Muziejai ir jų ekspozicijos tapo dar vienu papildomu įrankiu, leidusiu formuoti „teisingą“ požiūrį į ginkluotą rezistenciją. „Klasių kovos“ vaizdavimas neprilygo masiniam įdirbiui eksponuojant „Didįjį Tėvynės karą“, tačiau partizaninio karo laikotarpis nebuvo eliminuotas iš muziejų akiračio, netgi priešingai – buvo skatinamas visuomenės domėjimasis juo. Pagrindiniu muziejumi šioje srityje tapo Lietuvos TSR revoliucijos muziejus²³, kurio modelis gali būti laikomas ir nagrinėjamas kaip svarbiausias to meto reprezentantas. Šis centras tapo šerdimi, konstravusia propagandinę ir paveikų interpretacijai modelį. Jau patys pirmieji muziejų nuostatai išreiškė poziciją dėl įvairių eksponatų rin-

²⁰ J. Kasperavičius, 1970, p. 30–32; Kraštotyros muziejaus nuostatai, in: *Kultūros-švietimo darbuotojo vadovas*, sud. V. Girdžius, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1948, p. 58–61; Muziejų turtai – mūsų dienų žmogui, 1979, p. 16; Viešųjų kultūros muziejų įstatymas, 1940 m. liepos 20 d., Nr. 5746, in: *Valstybės žinios*, 1940 m. liepos 25 d., Nr. 720 ir kt.

²¹ N. Keršytė, 2002, p. 80.

²² D. Mačiulis, 2013, p. 158.

²³ Lietuvos TSR revoliucijos muziejus pradėtas kurti 1940 m., tuo metu pavadintas Liaudies kovų muziejumi. Nuo 1948 m. iki 1965 m. vadintas Valstybiniu Istorijos-Revoliucijos muziejumi, o nuo 1965 m. iki 1991 m. – Lietuvos TSR revoliucijos muziejumi. Šiame darbe bus vartojamas pastarasis pavadinimas.

kimo, o požiūris nacionaliniu mastu atsispindi 1952 m. laiške rajonų kraštotyros būrelių vadovams: „Lietuvos TSR Istorijos-Revoliucijos muziejus Vilniuje yra respublikinės reikšmės muziejus, kurio tikslas kaupti ir eksponuoti medžiagą, susijusią su lietuvių liaudies kova dėl Tarybų valdžios.“²⁴

Nors stokojama duomenų apie kuriamų ekspozicijų turinį, tačiau iš išlikusių dokumentų matyti, jog partizaninio karo metų eksponatams muziejuje suteikti herojiški žuvusių strībų, komjaunuolių, kitų aktyvistų ir kartu atskleidžiantys „buržuazinių nacionalistų“²⁵ siautėjimus pasakojimai. Analizuojant partizaninio karo atspindžius Lietuvos TSR revoliucijos muziejuje, vėlgi kaip vienintelį ir esminį reiškinį reikėtų išskirti propagandą, kuri, nors ir buvo įvairių politinių atšilimų, šiuo atveju nešvelnėjo, ir netgi priešingai – vis labiau buvo plečiama ir tarnavo ideologijai.

Eksponatų rinkimas ir ekspozicijų kūrimas buvo pagrįstas aiškiai suformuotais propagandos principais. Nors visi partizaninį karą atspindintys daiktai buvo perinterpretuojami pagal marksizmo-leninizmo klišes, jų atrankos kriterijų taip pat buvo. Pagrindinis dėmesys sudarant muziejų rinkinius teko nužudytiems „liaudies gynėjams“ ir sovietiniams aktyvistams, jų asmenybę atspindintiems daiktams, nuotraukoms, taip pat eksponatams, bylojusiems apie nusikalstamą „buržuazinių nacionalistų“ veiklą. Tai puikiai iliustruoja to meto spaudoje pasirodžiusi informacija: „Brangią relikviją muziejui perdavė Ona Karneckienė – 1945 m. balandžio 13 d. Saldutiškio valsčiuje žuvusio savo sūnaus liaudies gynėjo Petro Karnecko milinę ir šiltus marškinius su kraujo žymėmis.“²⁶

Vykstant partizaniniam karui, jį menantys daiktai rinkti ir įvykiai fiksuoti tik pavieniais atvejais. Kartkartėmis pranešimai spaudoje informuodavo apie eksponatų priėmimą ir šiam tikslui vykdomas kraštotyros ekspedicijas²⁷. Visgi analizuojant Lietuvos TSR revoliucijos muziejaus dokumentus pirmiausia galima išskirti 1957-uosius m., nes susirinkimų protokoluose tada pradėta pateikti informaciją, susijusią su partizaniniu laikotarpiu. 1957 m. liepos 1 d. protokole rašoma: „Pagerėjo muziejinės medžiagos rinkimas. Surinkta nemažai medžiagos apie buržuazinių nacionalistų žiaurumus“²⁸, o tų pačių metų lapkričio 15 d. protokole pažymima, kad „Daug sparčiau vyko muziejinės medžiagos rinkimas. Pradėta rinkti medžiaga apie tarybinius aktyvistus, žuvusius pokariniiais metais“²⁹. Mingailės Jurkutės teigimu: „1958 m. Lietuvos TSR atminties kliudymo ir slopinimo politika pasuko tikslingo partizanų kovų perinterpretavimo kryptimi, kuriai, atrodo, buvo kurį laiką iš anksto ruošiamasi.“³⁰

²⁴ 1952 m. balandžio 16 d. Lietuvos TSR Istorijos-Revoliucijos muziejaus darbuotojo laiškas, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 47, l. 112.

²⁵ Reikia pasakyti, kad sovietinėje kalboje „buržuaziniai nacionalistai“ apėmė kur kas platesnį laikotarpį – tarpukario Lietuvą, karo metus ir pokarinius neramumus, todėl kartais sudėtinga tiksliai išskirti, apie kurį laikotarpį yra kalbama. Kai kuriais atvejais pateikiami pavyzdžiai galėjo apimti visus įvardytus laikotarpius.

²⁶ H. Eimontas, 1967, p. 8.

²⁷ Lietuvos TSR Revoliucijos Muziejus, 1949, p. 4.

²⁸ Valst. Istorijos-Revoliucijos muziejaus partinės organizacijos atviro susirinkimo, įvykusio 1957 m. liepos 1 d., protokolas, in: LYA, f. 4631, ap. 5, b. 1, l. 7.

²⁹ Iš pradžių buvo parašyta 1944–1949 m., tačiau nubraukta ir pertaisyta į pokarinius metus: Valst. Istorijos-Revoliucijos muziejaus partinės organizacijos ataskaitinio-rinkiminio susirinkimo, įvykusio 1957 m. lapkričio 15 d., protokolas, in: LYA, f. 4631, ap. 5, b. 1, l. 15–16.

³⁰ M. Jurkutė, 2016, p. 63.

1965 m. LKP CK biuro nutarimu buvo nuspręsta suaktyvinti muziejų vaidmenį ideologiniame darbe³¹. Nors šiame nutarime aptariami įvairūs muziejų darbo gerinimo klausimai, atitinkama vieta teko ir „klasių kovai“, raginama vykdyti ekspedicijas eksponatams rinkti ir mokslo tiriamąjį darbą. Neatsitiktinai Kraštotyros draugija ir įvairūs rajoniniai kraštotyros būreliai atliko numatytas funkcijas, užrašinėjo atsiminimus, rinko medžiagą ir ją perdavė muziejams. Tokiu būdu muziejų fondus papildė ne vien daiktiniai eksponatai, bet ir ekspedicijų metu kraštotyrininkų užrašyti atsiminimai³². Sovietiniais metais užrašyti aktyvistų prisiminimai apie partizaninį karą turėjo tam tikrą aiškų kalbos braižą. Per žiaurios išgyvenimus, emocinius ir asmeninius dalykus aprašymuose naudojant kuo daugiau įvykių detalių siekta kurti įtaigų „klasių kovos“ pasakojimą.

Lietuvos TSR revoliucijos muziejaus fondų medžiaga tapo įvairūs dokumentai, nuotraukos, daiktiniai eksponatai, atsiminimai ir kiti su konkrečiais įvykiais susiję duomenys. Jų patekimas į fondus buvo pagrįstas keliais skirtingais būdais. Pirma, Lietuvos TSR revoliucijos muziejaus iniciatyva 1957–1959 m. į rajonų partijos komitetus ir vykdomųjų komitetų socialinio aprūpinimo skyrius buvo išsiųsti raštai, raginantys registruoti tikslią informaciją apie partizanų nužudytus aktyvistus. Surinkus žuvusiųjų sąrašus planuota parengti ir išleisti „Baltąją knygą“³³. Gavus asmeninius duomenis, žengtas antrasis žingsnis – susisiekti su žuvusiųjų artimaisiais ir prašyta padovanoti muziejui žuvusiųjų asmeninių daiktų, pabrėžtinai su išlikusiomis kraujo dėmėmis ir šaudmenų paliktomis žymėmis, asmeninių dokumentų, nuotraukų³⁴. Antra, vietiniai gyventojai buvo raginami dovanoti muziejui eksponatus. Trečiasis panašaus pobūdžio daiktų patekimo į muziejų kelias – kraštotyrininkų ekspedicijų dalyvių ar muziejaus mokslinių komandiruočių metu iš gyventojų surinkta informacija ir daiktai³⁵. Ketvirtas kelias, ir kone vienas įdomiausių – muziejų bendradarbiavimas su saugumo struktūromis.

³¹ LKP CK biuro nutarimas dėl muziejų vaidmens padidinimo ideologiniame darbe, 1965 m. sausio 13 d., in: Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje. Dokumentų rinkinys, sudarytojas Juozapas Bagušauskas, Arūnas Streikus, Vilnius: LGGRTC, 2005, p. 349–354.

³² V. Mačiekus, 1981, p. 87; R. Šarmaitis, 1982, p. 5.

³³ Plg.: 1957 m. lapkričio 17 d. Lietuvos TSR Valstybinio Istorijos-Revoliucijos muziejaus direktoriaus Rašeliausko raštas LKP Pagėgių rajono komiteto sekretoriui, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 115, l. 360.

Tokia knyga LTSR revoliucijos muziejuje niekada nebuvo išleista. Nėra tiksliai žinoma, kada šį darbą perėmė Partijos istorijos institutas prie LKP CK, bet 1988 m. pabaigoje rašte J. Paleckiui pažymėta, jog: „Partijos istorijos institutas prie LKP CK kartu su Lietuvos TSR MA Istorijos institutu (tam reikalui išskirti etatai) rengia antitarybinio pogrindžio nužudytų Lietuvos gyventojų 1944–1952 m. „Atminimo knygą“, 1988 m. gruodžio 27 d. Partijos istorijos instituto direktorės V. Kašauskienės ir LTRS Revoliucijos muziejaus direktoriaus K. Gauryliaus raštas Lietuvos KP Centro Komiteto ideologinio skyriaus vedėjui drg. J. Paleckiui, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 999, l. 178–179.

Visgi ir ši knyga neišvydo dienos šviesos. Kad ir kaip keistai atrodytų, tokia knyga išėjo jau nepriklausomoje Lietuvoje. 2011 m. išleista „Partizanų teroro aukų atminimo knyga“ (sud. Povilas Masilionis).

³⁴ H. Eimontas, 1967, p. 8; plg.: 1959 m. balandžio 24 d. Lietuvos TSR Valstybinio Istorijos-Revoliucijos muziejaus mokslinio bendradarbio laiškas Pužeskienei, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 151, l. 95; 1959 m. spalio 22 d. Lietuvos TSR Valstybinio Istorijos-Revoliucijos muziejaus darbuotojo A. Kazlausko laiškas drg. Raudoniui, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 151, l. 212.

³⁵ Plg.: Lietuvos TSR Valstybinio Istorijos-Revoliucijos muziejaus direktoriaus L. Rešeliausko 1963 m. rugsėjo 16 d. raštas Kretingos tarprajoniniam archyviui, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 242, l. 168; Lietuvos TSR Valstybinio Istorijos-Revoliucijos muziejaus direktoriaus L. Rešeliausko 1964 m. birželio 9 d. raštas Ignalinos rajono socialinio aprūpinimo skyriaus vedėjui, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 259, l. 157.

Šis bendradarbiavimas atsispindi keliais skirtingais aspektais. Pirmiausia 1958 m. priimtu LKP CK biuro nutarimu, rūpinantis propagandine medžiaga „buržuazinių nacionalistų siautėjimui“ atskleisti, buvo pasitelktos skirtingos institucijos: Lietuvos TSR mokslų akademija, Partijos istorijos institutas, Lietuvos TSR centrinis archyvas, Lietuvos TSR revoliucijos muziejus, LKP miestų ir rajonų komitetai. Jų tikslas buvo naudojantis įvairia rašytine, ikonografinė ir daiktine medžiaga propaguoti sudėtingus *nusikaltėlių ir aukų* santykius tarpukario, karo ir partizaniniu laikotarpiu, skleisti šį sukurtą modelį per vidurines ir aukštąsias mokyklas, pionierių ir komjaunimo organizacijas, spaudą, filmus, muziejus ir pan.³⁶ Kalbant apie pastaruosius, atsiskleidžia šiame straipsnyje aktualus partizaninį karą reprezentuojančių daiktų perteikimas. Tiesioginis muziejų bendradarbiavimas su saugumu išryškėjo 1956–1960 m. Kauno valstybinio istorijos muziejaus ir Lietuvos TSR revoliucijos muziejaus direktoriai kreipėsi į tuometinį LSSR KGB pirmininką Kazimierą Liaudį, prašydami muziejų ekspozicijoms perduoti saugume esančius su „buržuazinių nacionalistų“ padarytais nusikaltimais susijusius daiktinius įrodymus (ginklus, pirmiausia užsienio gamybos, kankinimo įrankius, radijo stotis ir kitas šnipinėjimo priemones)³⁷.

Šie prašymai buvo patenkinti skirtingai. Lietuvos TSR revoliucijos muziejui buvo perduota nemažai eksponatų: ginklų, partizanų antsiuvų, nuotraukų, dokumentų, asmeninių daiktų, kurie vykdytų operacijų metu buvo paimiti kaip įkalčiai³⁸. Kauno valstybiniam istorijos muziejui buvo atsakyta, kad dėl Lietuvos TSR revoliucijos muziejuje rengiamos parodos visi turėti eksponatai perduoti pastarajam³⁹. 1959 m. Lietuvos TSR revoliucijos muziejuje buvo pradėta rengti paroda „Buržuaziniai nacionalistai – pikčiausi lietuvių tautos priešai“, tačiau dėl įvairių kliūčių, viena iš jų nurodoma, kad nebuvo gauta ginklų iš Valstybės saugumo komiteto, jos atidarymas buvo vis nukeliamas⁴⁰. Paroda galiausiai atidaryta 1962 m. pabaigoje, ir, anot jos kūrėjo Elijaus Švarco, susilaukė teigiamo visuomenės įvertinimo. Šiai parodai propaguoti buvo išleistas leidinėlis pavadinimu „Būkit motinų prakeikti už nekaltą kraują“ (5000 egz.) ir afišos bei skrajutės-plakatai, skirti kabinti ant vagonų (3000 egz.)⁴¹. Netrukus paroda tapo kilnojamoji. Išlikę dokumentai ir lankytojų atsiliepimų knygos liudija, kad paroda buvo eksponuojama

³⁶ LKP CK biuro nutarimas dėl archyvinių dokumentų panaudojimo buvusiems aktyviems pasipriešinimo dalyviams kompromituoti, 1958 m. gegužės 12 d. in: Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje. Dokumentų rinkinys, sudarytojas Juozapas Bagušauskas, Arūnas Streikus, Vilnius: LGGRTC, 2005, p. 264.

³⁷ Lietuvos TSR Valstybinio Istorijos-Revoliucijos muziejaus direktoriaus L. Rešeliausko 1956 m. balandžio 9 d. raštas Valstybės saugumo komiteto prie Ministrų tarybos pirmininkui Liaudžiui, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 99, l. 137; Kauno Valstybinio istorijos muziejaus direktoriaus I. Maksimavičiaus 1958 m. balandžio 3 d. raštas Valstybės saugumo komiteto prie Ministrų tarybos pirmininkui Liaudžiui, in: LYA, f. K-40, ap. 1, b. 98, l. 48; Lietuvos TSR Valstybinio Istorijos-Revoliucijos muziejaus direktoriaus L. Rešeliausko 1959 m. spalio 20 d. raštas Valstybės saugumo komiteto prie Ministrų tarybos pirmininkui Liaudžiui, in: LYA, f. K-40, ap. 1, b. 98, l. 125.

³⁸ Plg.: LTSR KGB viršininko pavaduotojo J. Sinicino 1960 m. kovo 25 d. raštas Lietuvos TSR Valstybinio Istorijos-Revoliucijos muziejaus direktoriui drg. Rešeliauskui, in: LNMA, f. RM, ap. 3, b. 38, l. 152.

³⁹ Lietuvos SSR Valstybės saugumo komiteto prie Ministrų Tarybos pirmininko Randakevičiaus 1959 m. spalio 27 d. raštas Kauno Valstybinio istorijos muziejaus direktoriui Maksimavičiui, in: LYA, f. K-40, ap. 1, b. 98, l. 134.

⁴⁰ LTSR Valst. Istorijos-Revoliucijos muziejaus III-jo skyriaus darbo ataskaita už 1959 m. IV-jį ketvirtį, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 146, l. 4–5.

⁴¹ Pranešimas darytas pirm. partiniame rinkiminiame-ataskaitiniame susirinkime 1963 m. rugsėjo 24 d., in: LYA, f. 4631, ap. 5, b. 7, l. 63–67.

Vilniuje (ne muziejaus patalpose), Kaune, Šiauliuose, Skuode⁴². 1963 m. rudenį paroda taip pat buvo įrengta dviejuose keleivinio traukinio Vilnius–Šiauliai vagonuose. 1964 m. sausio 7 d. rašte Pabaltijo geležinkelio vadovybei teigiama, kad per kelis mėnesius su šia paroda susipažino 20 000 asmenų, o geležinkeličiams ir jų šeimos nariams 260 kartų buvo parodytas dokumentinis filmas „Kodėl akmenys netyli?“⁴³, todėl prašoma parodos eksponavimą tęsti⁴⁴. Per visą muziejaus gyvavimo laikotarpį tokio turinio paroda buvo surengta vienintelį kartą. Kiek mažesnės apimties būta parodos „Mūsų įžymiosios moterys: 1940–1941 m. ir žuvusios kovoje prieš buržuazinius nacionalistus“⁴⁵. Nepaisant nedidelio parodų skaičiaus, propagandine prasme laikotarpio dvasia atsispindėjo pokario meto ekspozicijoje, kuri bent keletą kartų buvo atnaujinta.

Greta minėtų daiktų perdavimo dokumentų, svarbus yra LSSR KGB pirmininkui Alfonsui Randakevičiui skirtas raštas, kuriame pareikšta, kad 1954 m. Maskvoje prie SSRS KGB buvo įsteigtas čekistinis kabinetas. Iš įvairių Sąjungos respublikų (tarp kurių buvo ir LSSR) gautus ir šiame kabinate sukauptus daiktinius eksponatus⁴⁶ buvo siekiama eksponuoti vietoje, o prireikus suinteresuotoms organizacijoms leisti naudoti operatyvinėje veikloje. Dėl šios priežasties buvo atsisakyta įvardytus eksponatus perduoti Lietuvos TSR revoliucijos muziejui, laikant juos išskirtiniais ir vienetiniais egzemplioriais⁴⁷.

Tikėtina, paskutiniu LSSR KGB ir Lietuvos TSR revoliucijos muziejaus kontaktu dėl eksponatų perdavimo gali būti laikomas 1965 m. lapkričio 1 d. pastarųjų kreipimasis į LSSR KGB pirmininko pavaduotoją Juozą Petkevičių su prašymu perduoti partizano Antano Kraujelio aprangą ir ginklus praėjus daugiau nei pusmečiui nuo jo žūties⁴⁸. Prašymas patenkintas dar tą patį mėnesį ir muziejaus rinkinius papildė 130 vnt. įvairių muziejinę vertę turinčių eksponatų: ginklų, šaudmenų, aprangos detalių, buities daiktų, rašomoji mašinėlė, žiūronai, fotoaparatas ir net bunkerio įėjimo angos durelės. Tiesa, pastarosios 1977 m. LTSR kultūros ministerijos įsakymu buvo nurašytos⁴⁹.

⁴² Išrašas iš Šiaulių „Aušros“ Istorijos-Etnografijos muziejaus atsiliepimų knygos, in: LNMA, f. RM, ap. 2, b. 136; Parodos lankytojų atsiliepimų knyga, in: LNMA, f. RM, ap. 2, b. 137; 1964 m. Skuodo raj. Kultūros namuose veikusios LTSR Istorijos-Revoliucijos muziejaus kilnojamosios parodos „Buržuaziniai nacionalistai – pikčiausi lietuvių tautos priešai“, atsiliepimų knyga, in: LNMA, f. RM, ap. 2, b. 142.

⁴³ Dokumentinis filmas „Kodėl akmenys netyli?“, rež. Leonas Tautrimas, 1962 m. Filme pasakojama apie vokiečių okupacijos metais veikusias pagalbinės policijos bataliono veiklą ir masines žydų žudynes [interaktyvus], in: <https://www.e-kinas.lt/ekinas-movie/movie/8021> [2022-02-13].

⁴⁴ 1964 m. sausio 7 d. Lietuvos TSR Valstybinio Istorijos-Revoliucijos muziejaus laikinai direktoriaus pareigas einančio E. Švarco prašymas Pabaltijo geležinkelio viršininkui N. Krasnobajevui ir Pabaltijo geležinkelio profsąjungos pirmininkui A. Sarapui, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 259, l. 5.

⁴⁵ Parodos „Mūsų įžymiosios moterys: 1940–1941 m. ir žuvusios kovoje prieš buržuazinius nacionalistus“ byla, in: LNMA, f. RM, ap. 2, b. 80.

⁴⁶ Daiktiniais eksponatais dokumente įvardyti: užsienio žvalgybos tarnybos agentų „Skirmanto“, „Margio“, „Konrado“, „Rasos“, „Jurgio“, „Maikos“, „Albino“ ir „Uosio“ turtas, fotonuotraukų albumai su medžiaga apie šnipinėjimo ir pogrindžio nacionalistinių gaujų sulaikymą ir likvidavimą, įvairūs ginklai, nacionalistinė literatūra, banditų ekipuotė ir kt.

⁴⁷ 1959 m. gruodžio 22 d. raštas Lietuvos SSR Valstybės saugumo komiteto prie Ministrų Tarybos pirmininkui pulkininkui drg. A. B. Randakevičiui, in: LYA, f. K-40, ap. 1, b. 98, l. 193–194.

⁴⁸ 1965 m. lapkričio 1 d. Lietuvos TSR Valstybinio Istorijos-Revoliucijos muziejaus direktoriaus L. Rešeiliausko prašymas Lietuvos SSR Valstybės saugumo komiteto prie Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojui drg. Petkevičiui, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 281, l. 414.

⁴⁹ 1965 m. lapkričio 26 d. priėmimo perdavimo aktas Nr. 2233, in: LNMA, f. RM, ap. 3, b. 58, l. 233–234 atv.

Visi anksčiau išvardyti eksponatų patekimo į muziejų keliai ilgainiui leido sudaryti vieną didžiausių to meto partizaninį karą menančių daiktų kolekcijų. Iš tiesų pažymėtina, kad po 1965 m. atsiranda teigiamų žinių apie eksponatų rinkimą. 1966 m. LSSR Kultūros ministro pavaduotojas Vytautas Jakelaitis kalbėjo apie tai, kad pastaraisiais metais „pokario klasių kovai“ ir jos dalyviams buvo skiriama daug dėmesio, o tai davė lauktų rezultatų⁵⁰.

1974 m. atvirame partiniame Lietuvos TSR revoliucijos muziejaus pirminės partinės organizacijos susirinkime pasakyta pastaba, kad „neseniai Maskvoje vykusiame mokslinės tarybos posėdyje buvo griežtai pareikalauta, kad visuose muziejuose būtų įrengta pokario laikotarpio ekspozicija“⁵¹. Nors šios ekspozicijos kūrimas ir medžiagos kaupimas apėmė visą pokario laikotarpį (įskaitant einamuosius metus), atitinkama vieta teko „pokario klasių kovos“ vaizdavimui. Šis raginimas partizaninio karo ekspozicijos ir fondų kaupimo atžvilgiu buvo aktualus veikiau kaip priminimas šiai temai skirti atitinkamą dėmesį, nes aiškesne skiriamąja data reikėtų laikyti 1957–1958 m., kai ima bendradarbiauti kultūros-švietimo ir saugumo struktūros, ir 1962–1964 m., kai muziejaus darbuotojai aktyviai rengia išvykas į rajonus rinkti medžiagos. Po 1967 m. darbo šioje srityje būta veikiau palaikomojo pobūdžio, kartais papildant pavieniais eksponatais ar atsakant interesantams į klausimus, nei intensyvaus medžiagos rinkimo.

Lietuvos TSR revoliucijos muziejaus „pokario klasių kovos“ daiktinių eksponatų, tiesiogiai susijusių su Lietuvos partizanais, fondo daugiau nei 92 % (168 vnt.) sudarė iš saugumo perimti daiktai. 6 % (13 vnt.) visų eksponatų buvo paimti iš kitų valstybės institucijų, ir tik vos 2 % (4 vnt.) eksponatų buvo gauti iš privačių asmenų⁵². Visi šie daiktai daugiausia buvo pateikiami nenurodant konkrečios asmenybės, kad būtų parodytas bendras nusikalstamos partizanų veiklos mastas. Tuo metu žuvusių aktyvistų ir stribių daiktai priešingai – suasmeninti pateikiant jų didvyriškumą. Visi šios grupės eksponatai, priešingai nei pirmosios, buvo perduoti žuvusiųjų giminaičių jau minėtų susirašinėjimui ar muziejaus darbuotojų rengtų ekspedicijų metu.

Remiantis 1977 m. sudarytu antruoju papildytu muziejų vadovu, tuo metu 10 valstybinių muziejų turėjo „klasių kovos“ ekspozicijas. Tai Lietuvos TSR revoliucijos muziejus, Kauno valstybinis istorijos muziejus, Trakų istorijos muziejus, Alytaus, Kapsuko, Kėdainių, Švenčionių, Telšių, Ukmergės ir Utenos kraštotyros muziejai⁵³, tačiau realiai kone kiekvienas kraštotyros ir visuomeninis muziejus turėjo būti orientuotas į pokario ekspoziciją, kurios neatsiejama dalimi tapdavo ir „klasių kovos“ vaizdavimas. Visi išvardyti daiktų rinkimo ir eksponavimo Lietuvos TSR revoliucijos muziejuje principai tinka ir rajoniniams kraštotyros bei visuomeniniams muziejams. Esminis jų skirtumas – kraštotyros ir visuomeniniai muziejai išskirtinai domėjosi savo krašto asmenybėmis ir įvykiais. Kuriamų ekspozicijų tikslas buvo tas pats – eliminuojant visus galimus asme-

⁵⁰ LTSR Kultūros ministro pavaduotojo V. Jakelaičio pranešimas, in: *Muziejai ir paminklai*, 1966, p. 4–5.

⁵¹ LTSR Revoliucijos muziejaus pirminės partinės organizacijos atviro partinio susirinkimo, įvykusio 1974 m. kovo 27 d., protokolas, in: LYA, f. 4631, ap. 5, b. 12, l. 102–103.

⁵² Skaičiavimai atlikti remiantis Lietuvos nacionaliniame muziejuje saugomais buvusio Lietuvos TSR revoliucijos muziejaus archyviniais dokumentais ir daiktinių eksponatų kartoteka.

⁵³ J. Kasperavičius, 1977, p. 5–7, 21–27, 40–41, 43–46, 58–65.

ninius partizaninio karo prisiminimus kuo plačiau diegti sovietinę partizaninio karo versiją, turėjusią ilgainiui naujosios visuomenės gretose įtvirtinti „pilietinio karo“ vaizdinį.

Partizaninio karo tema nepriklausomos Lietuvos muziejuose

XX a. devinto dešimtmečio pabaigoje prasidėję politiniai pokyčiai lėmė pokyčius ir kultūros srityje. Kalbant apie partizaninį karą, šį Sąjūdžio ir pirmųjų nepriklausomybės metų laikotarpį galėtume pavadinti „Susigražinkime prarastą atmintį“, kai likę gyvi įvykių liudininkai, o jų Atgimimo metais būta išties nemažai⁵⁴, pradėjo užrašinėti prisiminimus, rūpintis partizanų palaikų atkasimu ir palaidojimu kapinėse, kaupti daiktus ir kurti laisvės kovų muziejus. Kilus Sąjūdžiui Katedros aikštėje Vilniuje buvo pastatytas statybininkų vagonėlis – partizaninio karo muziejų pirmtakas – „Laisvės muziejus“⁵⁵.

Pirmosios užuominos apie būtinus pokyčius pasirodė 1988 m. pabaigoje, kai Lietuvos TSR kultūros ministerija išplatino Muziejų darbo metodikos skyriaus paruoštas ekspozicijų pertvarkymo rekomendacijas. Straipsnyje nagrinėjamos temos atžvilgiu aiškiai jaučiamas vykstantis virsmas, tačiau viena koja liekanti sovietinėje sistemoje, kita koja jau atliepianti aktualijas. Rekomendacijose rašoma: „Socializmo sukūrimo ekspozicijas (1945–1960 m.) papildyti Lietuvos istorijos naujausių pasiekimų šviesoje originalia ir objektyvia muziejine medžiaga apie kolektyvizaciją, klasių kovą, trėmimus ir kitus įvykius, procesus, kurie iki šiol mažai ar visiškai nebuvo paliesti ekspozicijoje.“⁵⁶

Aiškiai juntami pokyčiai neaplenkė ir anksčiau nagrinėto Lietuvos TSR revoliucijos muziejaus. Nors vis dar savo vietą rasdavo tokios temos kaip „LKP I suvažiavimo delegatai“, „TSRS ir LKP partijos veikėjai“, „Lietuvių ir baltarusių partizanų [raudonųjų – A. P.] draugystė“ ir kt., atskiras dėmesys skiriamas temai „lietuviai – stalinizmo aukos“⁵⁷. Neramumai buvo jaučiami ir kolektyvo viduje. 1989 m. gruodžio 16 d. muziejaus darbuotojai parengė rezoliuciją ir ją nusiuntė LTSR kultūros ministrui. Joje reiškę nepasitenkinimą direktoriumi Konstantinu Gauryliumi: „Konservatyvus ir nekompetentingas direktoriaus K. Gauryliaus požiūris į naują istorijos traktavimą neleidžia muziejaus kolektyvui pertvarkyti ekspoziciją, remiantis naujausiais istorikų darbais bei tautos siekais.“⁵⁸

Virsmas buvo neišvengiamas, tad 1991 m. sausio 13 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu Lietuvos TSR revoliucijos muziejus uždarytas, o jo vietoje įkurtas Lietuvos valstybės muziejus⁵⁹, kurio nuostatai skelbė, kad muziejaus „pagrindinis dėmesys skiriamas 1918–1940 m. laikotarpiui, Lietuvos okupacijos ir tautos genocido klau-

⁵⁴ 1990 m. „Tremtinio“ klubui priklausė apie 76 tūkst. asmenų, tačiau, kilus vidinių nesutarimų, palaipsniui vienas klubas pasidalijo į skirtingas organizacijas: 1991 m. „Tremtinio“ klubas pakeitė pavadinimą į Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungą. 1992 m. nuo šios atsiskyrė dalis narių ir įkūrė Lietuvos politinių kalinių sąjungą. Dar viena dalis atsikilo 1995 m. ir įkūrė Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendriją.

⁵⁵ N. Keršytė, 2002, p. 83.

⁵⁶ Muziejų darbo metodikos skyriaus rekomendacijos kraštotyros bei istorijos muziejams, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 997, l. 28.

⁵⁷ Lietuvos TSR Revoliucijos muziejaus darbo ataskaita už 1989 m., in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 1043, l. 2.

⁵⁸ Lietuvos TSR Revoliucijos muziejaus darbo kolektyvo visuotinio susirinkimo, įvykusio 1989 m. gruodžio 16 d., rezoliucija, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 1013, l. 80–81.

⁵⁹ Lietuvos TSR revoliucijos muziejaus likvidavimo aktas, in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 1078a, l. 1–4.

simams, politinių kalinių ir tremtinių likimui, rezistencinei kovai⁶⁰. Temos aktualumas pirmaisiais nepriklausomybės metais nekėlė abejonių, tad muziejų rinkiniai pradėti pildyti gyvų liudininkų prisiminimais ir muziejui perduodama medžiaga: nuotraukomis, asmeniniais laisvės kovotojų daiktais. 1992 m. sausio 12 d. Lietuvos valstybės muziejuje buvo atidaryta nuolatinė ekspozicija „1940–1956: bolševikų genocidas, rezistencija“⁶¹.

Okupacijos metais veikusių ir „klasių kovos“ ekspozicijas turėjusių muziejų eksponatų likimas Lietuvai atkūrus nepriklausomybę daugeliu atvejų taip pat analizuotinas reiškinys. Anksčiau jau minėta, kad partizaninio karo daiktai, kaip ir pati istorija, sovietmečiu nebuvo pašalinti iš mokslinio ir kultūrinio žmonių gyvenimo. Šie du dėmenys buvo integruoti į to laikotarpio standartus ir klišes. Atkūrus nepriklausomybę, partizaninį karą menantys daiktai išliko tie patys, pakito tik jų įvardijimai. Pavyzdžiui, „Banditų antsiuvai“ tapo „Partizanų antsiuvais“, „Taikaus liaudies gynėjo kruvini marškiniai“ buvo pervadinti „Stribo marškiniais“ ir iš ekspozicijos perkelti į muziejaus fondus. Puikus tokio perinterpretavimo pavyzdys – kaip buvo keičiamas pokario įvykių pasakojimas. Jo šerdimi tapo *kontrpropaganda*. Nuplėšus senąsias etiketes, prie eksponatų buvo priklijuoti ankstesniesiems priešingą reikšmę turintys pavadinimai.

Tačiau Lietuvos valstybės muziejus gyvavo neilgai. 1992 m. rudenį jis buvo reorganizuotas ir tapo sudedamąja Lietuvos nacionalinio muziejaus dalimi, o pagrindinių nagrinėjamos temos saugotoju tapo 1992 m. spalio 14 d. Lietuvos Respublikos kultūros ir švietimo ministro bei Politinių kalinių ir tremtinių sąjungos prezidento įsakymu įkurtas Genocido aukų muziejus. 1997 m. pastarasis reorganizuotas ir tapo sudedamąja Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro (toliau – LGGRTC) dalimi. 2018 m. pervadintas Okupacijų ir laisvės kovų muziejumi (toliau – OLKM). Jo statute pateikti uždaviniai ir funkcijos daugiausia dėmesio skyrė materialioms kilnojamosioms partizaninio karo vertybėms⁶². Kalbant apie kilnojamųjų kultūros vertybių apimtį reikia pažymėti, kad tai gausiausias ir vertingiausių partizaninio karo laikotarpio eksponatų turintis muziejus Lietuvoje. Šiandien jo Ginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo rinkinyje yra saugoma daugiau kaip 10 tūkst. vienetų įvairaus turinio suinventorintos medžiagos ir nemažas kiekis neinventorintos⁶³. Tai buvo pirmasis šiuolaikiškai ir inovatyviai apie partizaninį karą pasakojantis muziejus, naudojantis įvairius medijų sprendimus. Jau muziejaus kūrimosi etape buvo pradėta sisteminga naujų eksponatų paieška. Iš pradžių rinkinio pagrindą sudarė centriniuose KGB rūmuose Vilniuje – „Čekistų šlovės muziejuje“, KGB spec. bibliotekoje, vadinamajame „daiktinių įrodymų“ kambaryje, – rasta istorinė-dokumentinė ir daiktinė medžiaga⁶⁴. Visgi šių eksponatų KGB rūmuose buvo likę gana nedaug, nes, pasibaigus partizaniniam karui, didžioji dalis jų pateko į Lietuvos TSR revoliucijos muziejaus ekspoziciją ir fondus.

⁶⁰ Lietuvos valstybės muziejaus nuostatai, 1991 m., in: LNMA, f. RM, ap. 1, b. 1078, l. 1–2.

⁶¹ Stacionarinės parodos 1992 m., in: LNMA, f. RM, ap. 2, b. 227, l. 1.

⁶² Genocido aukų muziejaus statusas, 1997 m. liepos 30 d. [interaktyvus], in: <http://www.genocid.lt/centras/lt/215/a/> [2022-02-18].

⁶³ Iš asmeninio susirašinėjimo su Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus vyr. fondų saugotoja Nijole Čekavičiute, 2022 m. sausio 31 d.

⁶⁴ V. Rudienė, 1999, p. 109.

Kita dalis eksponatų į muziejų pateko jau sistemingai juos kaupiant. Raginimų rinkti muziejui informaciją spaudoje pasirodė iškart po jo įkūrimo⁶⁵. Dalis artimųjų atiduodavo buvusių partizanų asmeninius daiktus ir nuotraukas, kita dalis partizaninį karą menančių daiktų surinkta ekspedicijų metu lankantis pateikėjų namuose. Trečias kelias – nuosekli eksponatų paieška partizaninio karo įvykių vietose vykdant „Gyvosios atminties“ programą. Eksponatų paieškai ekspedicijų metu pasitelkiami metalo iešikliai, o dažniausiai surandami partizanų asmeniniai ir buities daiktai, ginklų likučiai, šoviniai, tūtos perduodami saugoti OLKM⁶⁶.

Partizaninio karo ypatumas – kovos vyksmas kaimo apylinkėse, tad nieko keisto, kad nemaža dalis krašto muziejų jau pirmaisiais nepriklausomybės metais parengė partizaninio karo ekspozicijas arba laikinas parodas. Jose eksponuotos partizanų ir tremtinių nuotraukos, dokumentai. Neretai – jų kopijos. Kadangi daugelio tiesiogiai į tremtį ir rezistenciją orientuotų muziejų įkūrėjai buvo patys pergyvenę šį laikotarpį, jiems atrodė, kad sukaupti ir tradiciškai visa tai pateikti sovietinės sistemos formuotam arba šios sistemos net nemačiusiam žmogui pakaks, kad būtų įtaigiai perteiktas partizaninis karas. Vienu iš pavyzdžių galima nurodyti tremtinio Gintaro Kazlausko iniciatyva 1997 m. įkurtą visuomeniniais pagrindais veikusį Druskininkų rezistencijos ir tremties muziejų⁶⁷. Tačiau žmogui, kuris nepergyveno šio laikotarpio, reikalinga stipri interpretacija, nes muziejai, bent jau taip deklaruota, kurti ne savo amžininkams, o jaunajai kartai. Daiktas pats už save dažnai nieko nebyloja. Jam reikalinga įtaigi istorija, asmenys, įvykiai, ir tada jis pats įgauna kitokią išliekamąją vertę. Pateikiant kelių daiktų istorijas, remiantis ne faktais, o emocija, galima papasakoti ir didvyriškų, ir sudėtingų, ir prieštarų vertinamų partizaninio karo epizodų.

Pažymėtina, kad visi tremčiai ir rezistencijai (daugeliu atvejų šios temos neatsiejamą vieną nuo kitos) skirti muziejai dažniausiai yra kraštotyros muziejų padaliniai arba, neturėdami juridinio statuso, veikia kaip visuomeniniai ir privatūs. Kone visais atvejais partizaninis karas pateikiamas lokaliai, papildant nebent žymesnių vadų nuotraukomis. Palyginimui – Tauro apygardos partizanų ir tremties muziejus, Laisvės kovų muziejus Lazdijuose, Veiverių krašto istorijos muziejus. Vienintele išimtimi būtų galima laikyti Lietuvos nacionalinį muziejų, kuris nuolatinėje ekspozicijoje neturi partizaninį karą menančių daiktų, tačiau jo fonduose sukaupta išskirtinė šio laikotarpio daiktų kolekcija. Kaip jau rašyta anksčiau, didžioji jos dalis perimta uždarius Lietuvos TSR revoliucijos muziejų.

Antroji problema, kurią verta išryškinti, yra eksponatų klausimas. Į muziejus partizaninį karą menantys daiktai patenka įvairiais būdais. Kai kuriuos jų perduodavo buvę partizanai ar jų artimieji. Šiuo atveju didžiąją tokių eksponatų dalį sudaro nuotraukos, mažesnę – partizanų dokumentai. Problemiškiausias yra daiktinių eksponatų patekimo į muziejų klausimas. Nuo pat nepriklausomybės atkūrimo partizaninio karo paveldo

⁶⁵ Saugumo rūšiai – represijų muziejus, 1992, p. 10.

⁶⁶ Gyvosios atminties programa [interaktyvus], in: <http://www.genocid.lt/centras/lt/1489/a/> [2022-02-18].

⁶⁷ Nuo 2017 m. šis muziejus tapo Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus padaliniu. Paminėtas Druskininkų rezistencijos ir tremties muziejaus įkūrimo ir veiklos 20-metis [interaktyvus], in: <http://www.manodruskininkai.lt/druskininku-aktualijos/paminetas-druskininku-rezistencijos-ir-tremties-muziejaus-ikurimo-ir-veiklos-20-metis/> [2022-04-20].

vietos neturėjo jokios teisinės apsaugos, taigi neprofesionalūs bunkerių ir mūšių vietų kasinėjimai buvo pateisinami, ypač jei surasti daiktai keliaudavo ne į asmenines kolekcijas, o į muziejus. Dėl to lankantis krašto muziejuose, kurie eksponuoja šio laikotarpio medžiagą, neretai matoma nesutvarkyta ir tiesiogiai pateikta informacija. Tiek techninis eksponatų nesutvarkymas, tiek aiškios interpretacijos nebuvimas lemia jų fizinių ir istorinių nykimą. Tik pavieniai muziejai skiria lėšų šiems eksponatams restauruoti. Taigi jų iškasimas ir iškėlimas iš autentiškos aplinkos nesuteikia jiems jokios geresnės ir saugesnės aplinkos, kur korozijos veikiami daiktai toliau nyksta.

Verta pasakyti, kad savavališkai iškasti daiktai tuo metu, kai patekdavo į muziejus, natūraliai praradavo ryšį su konkrečiais asmenimis. Geriausiai atveju paantraštėje pateikiama konkretesnė radavietė be tikslesnių tyrimų ir interpretacijų. Taigi bandymas reabilituoti sovietmečiu slopintą istorinį partizaninio karo pasakojimą per šį laikotarpį menančius eksponatus ilgą laiką buvo užkoduotas tik tos kartos žmonėms suprantama kalba.

Ekspozicijų pagrindą dažniausiai sudarydavo nuotraukos, partizanų ar sovietinio saugumo darbuotojų ginkluotė, keletas asmeninių partizanų daiktų. Didžioji dalis muziejų partizaninio karo temą pateikia nukentėjusios (skaudžios) patirties kontekste, taigi trūksta įtaigumo atskleidžiant sudėtingą laikotarpį apskritai, žmogaus apsisprendimo dramą, prieštaringai vertinamus įvykius. Taip dėl perdėto sakralumo aptariant šią temą netenkama dalies jaunosios kartos lankytojų, kuriems reikia aliuzijų į šiuolaikinę industrinę kultūros sampratą⁶⁸. Situaciją apsunkina sudėtinga skaudžios patirties įveika, kurią kiekvienas skirtingai supranta ir priima. Asmeninė šeimos patirtis, priklausoma nuo priešingų partizaniniame kare kariavusių pusių, yra lemiamas veiksnys interpretuojant šį laikotarpį, taigi atitinkamai ir muziejų vertybes.

Sudėtinga tremties ir rezistencijos muziejų būklė valstybiniu lygiu buvo iškelta 2012 m., kai Lietuvos Respublikos Ministro Pirmininko sprendimu buvo sudaryta speciali darbo grupė, turėjusi teikti pasiūlymus „Dėl tremties ir rezistencijos muziejų bei atkurtų laisvės gynėjų slėptuvių išsaugojimo“⁶⁹. Galutinėse šios darbo grupės išvadose atsispindėjo centralizacijos klausimo svarba. Tačiau realių pokyčių neįvyko.

Nagrinėjant partizaninio karo temos populiarinimą svarbu išspręsti ne tik muziejų centralizacijos klausimus. Kone svarbesnis dėmesys turėtų tekti didaktinei muziejų kalbai, propaguojant patrauklią ir įtaigią gyvosios atminties strategiją. Aiški ir patraukti interpretacija, kurios tremties ir rezistencijos muziejų kalboje vis dar stokoja, leistų naujai pažvelgti į prieštaringai vertinamą laikotarpį. Ryškus disonansas kyla ne tik skirtingai tą laikotarpį atsimenančių žmonių rate, bet ir jaunojoje, sovietmečiu negyvenusioje visuomenės dalyje. Tik pastaruoju atveju disonansas išryškėja ne dėl istorinių įvykių vertinimų, o dėl asmeninių simpatijų ir antipatijų priimant šį laikotarpį.

Visgi pastaraisiais metais kai kuriuose Lietuvos muziejuose regima pokyčių. Į muziejus atėjus naujiems kultūros darbuotojams, pasitelkiant profesionalių istorikų, komunikatorių,

⁶⁸ R. Čepaitienė, 2005, p. 281–282.

⁶⁹ LR Ministro Pirmininko 2012 m. vasario 17 d. potvarkiu Nr. 54 „Dėl Tremties ir rezistencijos muziejų bei atkurtų laisvės gynėjų slėptuvių išsaugojimo“ sudarytos darbo grupės siūlymai, Ministro Pirmininko patvirtinti 2012 m. gegužės 10 d., in: autorės asmeninis archyvas.

medijų kūrėjų patirtį, ėmė keistis ir partizaninio karo ekspozicijos muziejuose. Vienu iš pavyzdžių galėtume laikyti Merkinės krašto muziejų, kurio direktoriaus Mindaugo Černiausko pastangomis partizaninio karo istoriją bandoma pateikti šiuolaikiškai ir patraukliai atrandant vietą ir skaudiems įvykiams prisiminti, ir pačiai kovos idėjai propaguoti. Ne tik ieškoma tradicinių raiškos būdų muziejaus erdvėse, bet ir kuriami istoriniai maršrutai, puoselėjamas memorialas⁷⁰. Netradiciniu požiūriu pasižymi ir Utenos kraštotyros muziejaus padalinys Laisvės kovų muziejus, kuriame ne tik apžvelgiama kraštui svarbi partizaninio karo istorija, bet ir įtraukiamas bendraeuropinis to meto kontekstas⁷¹.

Išvados

Pasibaigus partizaniniam karui ši tema nebuvo eliminuota iš informacinės erdvės. Jos propagandinei interpretacijai buvo teikiama itin daug dėmesio. Perėjimas nuo karinės prie ideologinės propagandos iš pat pradžių atsispindėjo praktiniuose sprendimuose. Tuo metu, kai politiniame gyvenime vyko vadinamasis „Chruščiovo atšilimas“, partizaninio karo palikimo vertinimas propagandine prasme išgyveno aukštumas. 1957–1960 m. tapo lūžine data, kai buvo suformuotos tolesnės propagandos gairės. Šiuo laikotarpiu Lietuvos TSR revoliucijos muziejuje bendradarbiaujant su KGB struktūromis sistemingai imta rengti „buržuazinių nacionalistų nusikaltimų“ ekspozicijas, sukauptų eksponatų pagrindu rengti parodas.

Įtaigios privalomosios propagandinės „klasių kovos“ versijos diegimas sovietmečiu buvo sudėtingų, daugiausia emocijomis paremtų procesų, vykusių perinamuoju laikotarpiu, padarinys. Nuo pat Sąjūdžio pradžios pagrindiniu partizaninio karo tyrimo reiškiniu buvo pasirinkta *kontrpropaganda*. Siekiant visų pirma paneigti sovietmečiu įtvirtintą „klasių kovos“ vertinimą, buvo užkirstas kelias nuo pat pradžių kurti istoriniais tyrimais paremtą partizaninio karo pasakojimą. Pasirinkus martirologinį naratyvą, daugiausia paremtą empatija praeityje vykusiems procesams, nepriklausomos Lietuvos muziejų ekspozicijos ilgą laiką formavo aukos ir nukentėjusiųjų pasakojimus.

Keičiantis kūrėjų kartai ir muziejų veiklą perimant jauniems kultūros darbuotojams, į ekspozicijų kūrimą įtraukus įvairių sričių ekspertus, ėmė keistis ne tik partizaninio karo pateikimo formos, bet ir turinys. Jo centre atsideria ne žūties momentas, bet apsisprendimo kovoti ir ginti šalies nepriklausomybę vaizdiniai.

Bibliografija

- Čepaitienė R., 2005 – Rasa Čepaitienė, *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005.
- Čepaitienė R., 2009 – Rasa Čepaitienė, „Aktualieji paveldo perteikimo bei ugdymo klausimai“, in: R. Čepaitienė (sud.), *Gamtos ir kultūros paveldas: perteikimas ir ugdymas*, Vilnius: Eugrimas, 2009, p. 9–27.

⁷⁰ Merkinės krašto muziejaus interneto svetainė [interaktyvus], in: <https://www.merkinesmuziejus.lt/apie-mus/merkines-istorijos-muziejus/> [2022-04-20].

⁷¹ Utenos kraštotyros muziejaus interneto svetainė [interaktyvus], in: <http://www.utenosmuziejus.lt/apie-muzieju/padaliniai/laisves-kovu-muziejus> [2022-04-20].

- Eimontas H., 1967 – Henrikas Eimontas, „Pokario klasių kovos medžiagos rinkimas LTSR Revoliucijos muziejuje“, in: *Muziejai ir paminklai*, 1967, Nr. 11, p. 8.
- Forbes N., Page R., Pérez G., 2009 – Neil Forbes, Robin Page, Guillermo Pérez, „Introduction“, in: N. Forbes, R. Page, G. Pérez (eds.), *Europe's Deadly Century: Perspectives on 20th Century Conflict Heritage*, Swindon: English Heritage, 2009, p. 1–5.
- Jurkutė M., 2016 – Mingailė Jurkutė, *Lietuvos partizanų karo atmintis: sovietinis, vietinis ir išėivijos pasakojimas*, daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija (05 H), Vilnius: Vilniaus universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2016.
- Kasperavičius J., 1970 – Julius Kasperavičius, „Mokslo-švietimo veikla – svarbus darbo baras“, in: *Muziejai ir paminklai*, 1970, Nr. 12, p. 30–32.
- Kasperavičius J., 1977 – Julius Kasperavičius, *Lietuvos TSR muziejai*, Vilnius: Mintis, 1977.
- Kavanagh G., 2000 – Gaynor Kavanagh, *Dream Spaces: Memory and the Museum*, London; New York: Leicester University Press, 2000.
- Keršytė N., 2002 – Nastazija Keršytė, „Lietuvos muziejai tarp mokslo ir ideologijos diskurso XX amžiaus antroje pusėje“, in: *Kultūros paminklai*, 2002, Nr. 9, p. 74–85.
- László P., 2006 – Puczko László, „Interpretation in Cultural Tourism“, in: *Cultural Tourism in a Changing World: Politics, Participation and (Re)presentation*, Clevedon, Buffalo, Toronto: Channel view publications, 2006, p. 227–243.
- Laužikas R., 2019 – Rimvydas Laužikas, „Naratyvai Ukrainos ir Lietuvos muziejų ekspozicijose: komunikacinė perspektyva. Pagrindinės teorinės idėjos“, in: Rūta Šermukšnytė (moksl. red.), *Naratyvų labirintuose: Lietuvos ir Ukrainos muziejų patirtys*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019, p. 95–97.
- „Lietuvos TSR Revoliucijos Muziejus“, 1947 – „Lietuvos TSR Revoliucijos Muziejus“, in: *Literatūra ir menas*, 1947, Nr. 10, p. 4.
- Mačiekus V., 1981 – Venantas Mačiekus, „Kraštotylininkų ekspedicija Tauragnuose“, in: *Kraštotyra*, 1981, Nr. 13, p. 87–88.
- Mačiulis D., 2013 – Dangiras Mačiulis, „Vilniaus miesto istorijos pasakojimas sovietmečio muziejuose“, in: *Atminties daugiasluoksnisškumas: miestas, valstybė, regionas*, Vilnius: LII leidykla, 2013, p. 155–173.
- „Muziejų turtai – mūsų dienų žmogui“, 1979 – „Muziejų turtai – mūsų dienų žmogui“, in: *Kultūros barai*, 1979, Nr. 6, p. 16–21.
- Rigby A., 2009 – Andrew Rigby, „Memorialising War: The Narratives of Two European Cities, Coventry and Dresden“, in: N. Forbes, R. Page, G. Pérez (eds.), *Europe's Deadly Century: Perspectives on 20th Century Conflict Heritage*, Swindon: English Heritage, 2009, p. 80–86.
- Rudienė V., 1999 – Virginija Rudienė, „Apie Genocidą aukų muziejaus ginkluoto antisovietinio pasipriešinimo rinkinį“, in: *Lietuvos archyvai: Ką byloja KGB dokumentai*, 1999, Nr. 13, p. 108–111.
- „Saugumo rūšiai – represijų muziejus“, 1992 – „Saugumo rūšiai – represijų muziejus“, in: *Lietuvos aidas*, 1992 m. spalio 24 d., Nr. 209, p. 10.
- Šarmaitis R., 1982 – Romas Šarmaitis, „Partijos istorijos mokslas ir kraštotylininkų talka“, in: *Kraštotyra*, 1982, Nr. 15, p. 4–8.
- Šermukšnytė R., 2019 – Rūta Šermukšnytė (moksl. red.), *Naratyvų labirintuose: Lietuvos ir Ukrainos muziejų patirtys*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019.
- Tilden F., 2009 – Freeman Tilden, „Mūsų paveldo interpretacija“, in: Rasa Čepaitienė (sud.), *Gamtos ir kultūros paveldas: perteikimas ir ugdyimas*, Vilnius: Eugrimas, 2009, p. 31–43.
- Tunbridge J. E., Ashworth G. J., 1996 – John E. Tunbridge, Gregory J. Ashworth, *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Chichester: John Wiley and Sons, 1996.
- Varbanova L., 2011 – Lidia Varbanova, „Dissonant Cultural Heritage: A Modern and Complex Research Area: A Short Talk with Daniela Simeonova-Koroudjieva“, 2011 [interaktyvus], in: <http://www.labfor-culture.org/en/groups/open/young-researchers-forum/voices-and-viewpoints/87243> [2011-12-12].